

Egyetemes történet és interdiszciplinaritás*

A magyarországi egyetemes történeti kutatásokról beszélve mindig olyan kérdések tolokodnak elő, amelyek a magyar történelem kutatásával kapcsolatosan fel sem merülnek: hogy van-e egyáltalán létjogosultsága a hazai egyetemes történeti kutatásoknak, és ha igen, mi az, amit kutatni célszerű és érdemes. A módszertan és főként az elmélet a magyar történeti kutatásoknak sem erős oldala, és az eszmecserék és viták sem igazán elméletiek, a hogyan és a miként azért állandóan jelen van a történetírás mindennapjaiban. Az egyetemes történet művelői csak nagyritkán tesznek fel ilyen kérdéseket, és a hogyan és a miként helyett inkább a létjogosultság és a célszerűség köti le figyelmüket.

Arról, hogy van-e létjogosultsága Magyarországon az egyetemes történeti kutatásoknak, meg lehetőszen szélsőséges vélemények születtek. Szekfű Gyula 1925-ben, visszatekintve az addigi eredményekre azt írta, hogy nálunk a világtörténet évtizedeken át nem volt egyéb, mint alacsonyrendű kuriózumok gyűjteménye és silány kompiláció, amely a tudományág egyetlen érdemének azt tudta be, hogy még az utódnevelést is elmulasztotta. Szekfű a jövőre nézve is meglehetősen szkeptikus volt. Úgy nyilatkozott, hogy kis nemzetünk a világtörténet ismeretét nem szolgálhatja más-ként, mint ha saját történetét és szomszédaiét világítja meg saját lámpájával.¹ Makkai László egészen másképp látja a kis nemzetek és a világtörténet összefüggését. A Wittman Tibor emlékére tartott tudományos ülésen 1983-ban így beszélt: bármennyire paradoxonnak hangzik is, de igaz, hogy a világtörténet egyetemes összefüggéseit felismerni a kis nemzetek történészeinek kényszere, mert míg a nagy nemzetek történetírói hajlamosak arra, hogy saját nemzeti történetük sajátosságait általánosítsák egyetemes érvényű törvényszerűségekké, addig a kis nemzetek történészei kénytelenek a maguk nemzeti történetét az egyetemes történet részének, sőt függvényének tekinteni.² Makkai László a szűkségesség oldaláról közelített, de erős imperatívuszában a lehetőség igenlése is benne foglaltatott. Eszerint éppen a kis nemzetek történészeinek lámpásai lennének alkalmasak arra, hogy a világtörténet nagy összefüggéseit megvilágítsák.

A kutatás és a feldolgozás lehetséges és célszerű területeinek kijelölésében is mutatkoznak bizonyos szélsőségek, de a különböző vélemények között már bizonyos találkozási pontok is kimutathatók. Még az egyetemes történettel szemben általában szkeptikus Szekfű is elismerte, hogy vannak tipikusan egyetemes történeti témák, amelyek művelése aligha lehetséges egyes népek- és nemzetekre korlátozódás mellett. A gondolatok, a szellemi irányzatok és a gazdasági berendezkedések történetét, összefoglaló kifejezéssel a művelődéstörténetet sorolta ebbe a kategóriába. Az volt a véleménye, hogy az ilyen témák művelésére csak hatalmas, istenadta géniuszok alkalmasak, és csak csekély számú olyan esetet talált, amikor egy-egy jelentősebb, igazi haladást jelentő munka a nemzeti határok túllépése útján állt elő. A ritka esetektől eltekintve létjogosultnak vélte viszont

*A tanulmány középkori vonatkozásainál H. Balázs Éva tanácsaiért és észrevételeiért tartozom köszönettel.

¹Szekfű Gyula: Világtörténet és magyar történet. Különnyomat a Dr. Gróf Klebelsberg Kuno-emlékkönyvből. 1925. 43.

²Makkai László: Wittman Tibor tudományos életműve. Wittman Tibor emlékkönyv. Acta Universitatis Szegediensis. Tomus LXXVII. Szeged 1983. 13.

bizonyos témakörök szakszerűen kiművelt munkásainak, a specialistáknak a tevékenységét. Ilyen specialisták működését a hazai történetírásban is lehetségesnek és kívánatosnak tartotta. Elsősorban a hazai történettel összefüggő területeken, mert, mint írta, nem hiszi, hogy a nagyzási hóbort veszedelme nélkül versenyre kelhetnénk például a franciákkal a francia forradalom történetének kutatásában. Véleménye szerint két nagy kultúrkör érdemes a különös figyelemre. Az első közép-európai, amely a németből és az olaszból tevődik össze, a másik a keleti, amely a szomszédos országokból és a Szovjetunióból áll, és szerinte szláv kultúrkörnek is nevezhető. A közép-európai kultúrkör kutatását az indokolja, hogy ezek a hazai történettel összefüggő területek, és az ottani változások ismerete hozzátartozik nemzeti történetünk megértéséhez. A keleti kultúrkör figyelemben részesítése a jelen és a jövő politikai szükséglete. Részint az utódállamok történéseivel való elkerülhetetlen polémia miatt, részint pedig a Szovjetunió növekvő jelentősége folytán. Amint írta, soha sem tudjuk, melyik pillanatban lesz közvetlen szomszédunk és ezáltal sorsunknak éppoly hatalmas irányítója, amilyen volt a közvetlen határok mellett a nagy Németország és Törökország. Az említett területek eredményes kutatásához első lépésként a specialisták kiképzését tartotta szükségesnek, és ezzel kapcsolatban máig is érvényes elgondolásokat fogalmazott meg.

Földrajzi értelemben Szekfű keleti kultúrkörével mutat rokonságot Kosáry Domokos harmincas évek végén kialakított Kárpát-Európa elgondolása. De csak földrajzi értelemben, mert Kosáryt másfajta tudományos és politikai megfontolások ösztönözték. Ő a francia *Annales* c. folyóirat komparatista módszerét tekintette mintának, és úgy vélte, hogy ez a módszer különösen alkalmas az egymással gyakran vitában álló, de mégis sokban hasonló fejlődésű dunai nemzetek, népek történetének tanulmányozására, közös vonásaik megrajzolására. Úgy vélte, hogy ez a módszer elősegíthető, hogy jobban megértsük történelmünket és helyünket Európa történetében. Ennyiben a Kárpát-Európa nála is a magyar történet összefüggésében jelentkezett, de végeredményben par excellence egyetemes történetet is eredményezhetne, mert a kelet-közép-európai régió sajátos fejlődésének körvonalazását is lehetővé tenné. Szekfű polemizálni akart az utódállamok történéseivel, Kosáry az új módszer alapján szakmai együttműködést az érdekelt országok realisabb irányzatot képviselő történéseivel.³ Az elgondolás az 1941-ben alakult Teleki Intézet keretei között indult el a megvalósulás útján, a dolog természetéből adódóan persze első lépésként a már rendelkezésre álló specialisták bevonásával és szakreferenciák kialakításával. A hazai egyetemes történeti kutatások feladatairól Molnár Erik 1960-ban, a magyar történetírás utóbbi tíz évről számot adó írásában beszélt. Meglehetősen röviden, ami feltehetően nem csupán a rá jellemző szűkszavúságból következett. Azt írta, hogy az egyetemes történeti kutatásoknak fontos helye volna a provinciális szemlélet leküzdése és a magyar történet nemzetközi összefüggéseinek feltárása szempontjából. Mint konkrét területet a nemzetiségi kérdés kutatását említette, amelyet össze kellene kapcsolni a szomszéd népek történetének kutatásával. A Teleki Intézet programját mintegy újrafogalmazva és kibővítve azt írta, hogy meg kellene határozni a magyar történet helyét az eltérő kelet- és nyugat-európai fejlődés vonatkozásában. Hangsúlyozta, hogy az egyetemes történet szélesebb körű művelése mellett az is fontos, hogy az egyetemes történeti műveltség történéseink körében szélesebben elterjedjen.⁴

A fentebb érintett elgondolásokban a hazai egyetemes történeti kutatások összefüggésben állottak a magyar történet kutatásának és művelésének szükségleteivel. Szekfűnél kizárólagos értelemben. Ő mást, mint a magyar történelemmel kapcsolódót, nem is tartott érdemesnek és célszerűnek a kutatásra. Kosárynál és Molnár Eriknél nem fogalmazódott meg ilyen elutasítás, de a hangsúly náluk is a magyar történeti vonatkozásokra esett. A magyar történettől független, ahhoz nem kapcsolódó hazai egyetemes történeti kutatások feladatait Zsigmond László fogalmazta meg a hatvanas évek elején. Elgondolása szerint a hazai egyetemes történet figyelmének ki kell terjednie valamilyen fontosabb európai és tengerentúli országra, olyanformán, hogy egy, esetleg több történést vállalna az illető ország referatúráját. Ez nem jelentené alapkutatások végzését az egész történetre, ami nyilván meghaladná egy személy, de még egy csoport lehetőségeit is, hanem főként nyomon követő

³ „Kárpát-Európa”-kutatás a Teleki Intézetben. Kosáry Domokossal beszélget Tóth János. Látóhatár 1983 december. 118–119.

⁴ Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. In: Molnár Erik válogatott tanulmányok. Bp. 1969. 378–379.

kutatásokat és adaptációt, a szóban forgó ország történetével kapcsolatos kutatási eredmények közvetítését. A referatúrát ellátó történészek az illető ország történetének bizonyos szakaszában mint specialisták végeznek tudományos kutatómunkát. Zsigmond László azt is hangsúlyozta, hogy vannak bizonyos területek, amelyek az egyetemes történeti kutatások szempontjából különösen kedvezőek. A diplomáciatörténetet, a nemzetközi munkásmozgalom történetét és az eszmetörténetet emelte ki ezek közül, de más hasonló területek előtérbe állításától sem zárkózott el.⁵

A gyakorlat ritkán egyezik a teóriával, vagy szegényebb, vagy gazdagabb annál. Abban a jó harminc esztendőben, amelyben az említett egyetemes történettel kapcsolatos vélemények kialakultak, inkább szegényebb volt. A két háború közötti időszakban európai szinten maradt a hazai egyetemes történet néhány ága, így a diplomatika, kútfőkritika, az egyháztörténet és egyáltalán a mediavisztika, de Szekfű Gyula szerény elképzeléseiből is vajmi kevés valósult meg. Nem nőttek fel az olasz és a német történet specialistái, az oroszé hasonlóképp nem, és csupán szláv és román területen történt előrelépés, de a kutatói gárda itt is inkább a szomszéd országokból történt áttelepülések révén alakult ki. A Kárpát-Európa elgondolás ezekre a személyi adottságokra alapozott elsősorban, a biztató kezdeti eredményeknek azonban az akkori tudománypolitikai elgondolások miatt nem volt folytatása. Az ötvenes évek a hazai egyetemes történet szempontjából ugyancsak nem voltak a fordulat évei, és Molnár Erik a már említett beszámolójában csupán az orosz–magyar kapcsolatok és a szomszéd országokkal a múltban kialakult haladó kapcsolatok feltárásában elért eredményekről beszélhetett. A kedvezőtlen összképet nem változtatta meg, hogy a középkori írástörténet, a turkológia, a harmincéves háború, valamint a német imperializmus kutatásával kapcsolatos teljesítményekről is említést tehetett.

Ma már könnyű felsorolni az okokat, amelyek miatt a hazai egyetemes történet, a kisebb előrelépések ellenére, lényegében a startvonalon vesztegelt. Ha a tudományágnak itthon nem voltak hagyományai és iskolateremtésre képes tudósai, akkor a specialisták kiképzése csak külföldi egyetemeken és tudományos intézetekben történhetett. A háború előtt azonban csak csekély számú ilyen kiutazás történt, és a külföldön működő magyar intézetek is inkább a magyar történet szolgálatában állottak. A háború alatt ezek a kapcsolatok is leszűkültek és egyoldalúvá váltak, a háború után pedig csaknem másfél évtizedig ilyenfajta kiutazás szóba sem jöhetett. Magyar történész hallgatók csak a szomszédos országok egyetemeire juthattak el, de onnan is csak kevesen tértek vissza úgy, mint az illető ország történetének specialistái. A háború, a hidegháború és az elzárkózás évei azonban még a csekély számú érdeklődőt is tétlenségre kárhoztatták. Külföldi történetének valamely részét csak ismételt levéltári és könyvtári kutatással, rendszeres szakmai kapcsolattartással lehet eredményesen művelni. Ilyen lehetőségek nem kínálkoztak, és még a külföldi könyv- és folyóirat ellátás is akadozott. A tipikusan egyetemes történeti témákra mindezek ellenére még több figyelmet lehetett volna fordítani, az ilyen törekvéseket azonban a tudománypolitika nem ösztönözte, inkább fékezte. Az erősen forradalmi és függetlenségi hagyományokra koncentráló felfogás nem látta szükségét a magyar történelem szélesebb, egyetemes történeti értelmezésének, és a nemzeti történeten kívül állót valami anorganikusan kívülállóknak tekintette. És ha a magyar történethez nem kellett egyetemes történet, a világtörténetre, mint olyanra, még kevésbé volt szükség.

A hazai bibliográfiákat lapozgató historiográfus a hatvanas évek elején érzékeli a változás kezdetét, hogy aztán az évtized végére az egyetemes történeti tárgyú munkák egyre növekvő számának örvendezhessék. A középkor vonatkozásában az európai és magyar agrárfejlődés, a kelet-európai központosítás, a reneszánsz és a humanizmus volt a megjelent könyvek és tanulmánykötetek témája, de még Németalföld története is felbukkant. Az új- és legújabb kor kutatásában még ennél is bővebb volt a tematika: a mezőgazdasági termelés és a stratégia összefüggése a 17. században, Anglia az újkor küszöbén, a francia külpolitika kelet-európai vonatkozásai a 18. század elején, az abszolutizmus elvi kérdései, a Habsburg-monarchia külpolitikája és gazdaságtörténete a 19. század közepétől, a német külpolitika kérdései ugyanekkor, hogy csak néhány területet említsünk, amelyekről publikációk jelentek meg. A figyelem az Európán kívüli országok történetére is kiterjedt, amit különösen az Afrika történetével kapcsolatos munkák illusztrálnak. A tipikusan egyetemes történeti témák művelése is fellendült: a kelet-európai jobbágyfelszabadítás és földreform, a nemzetközi

⁵ Zsigmond László többszöri szóbeli nyilatkozata alapján.

munkásmozgalom témakörébe vágó számos munka (a chartizmus története, a II. Internacionálé története, a népfrontpolitika stb.), valamint néhány, az egyetemes történeti historiográfia tárgykörébe vágó tanulmány ekkor látott napvilágot.

Az utóbbi tizenöt évben az egyetemes történeti tárgyú munkák száma ugrásszerűen megnövekedett. A San Franciscó-i történész kongresszus alkalmából kiadott *Etudes* kötet válogatott bibliográfiája (az ókort nem számítva) közel kétszáz egyetemes történeti tételt tartalmaz, a készülő stuttgarti köteté pedig több mint félezeret. Hogy mi mindenről jelentek meg könyvek és tanulmányok, még témakörök szerint is nehéz áttekinteni. A történeti földrajz, az egykori és mai országok rendező elvét követve ott vannak a listán a velünk szomszédos és közel fekvő országok: a Habsburg-monarchia és Ausztria, a cári Oroszország és a Szovjetunió, az Oszmán birodalom és Törökország, úgyszintén Románia, Csehszlovákia és Lengyelország. A távolabb esők közül Poroszország és Németország, az itáliai államok és Olaszország, úgyszintén Spanyolország és Németalföld, valamint Anglia és Franciaország. Szerepelnek az európai régiók is, különösképp a közép-kelet-európai térség, sőt különböző közelítésben Európa is, mint olyan. Az Európán kívüli térségben említett érdemel az Egyesült Államok, Latin-Amerika számos országa, Fekete-Afrika és Arab-Afrika, úgyszintén Ázsia néhány országa, különösképp India. És ami nem köthető direkt módon egy országhoz vagy kontinenshez: diplomáciatörténet, eszméletörténet, egyháztörténet, a nemzetközi munkásmozgalom története, gazdaságtörténet és historiográfia is bővítette a repertoárt. Úgy tűnik, hogy ez a bő termés nemcsak az egyetemes történet létjogosultságát kétségbe vonó szkepticizmusra cáfolt rá, hanem még a szerény és kevésbé szerény prognózisokat és elvárásokat is meghaladta. Persze még a válogatott bibliográfiákban szereplő tételek sincsenek egy súlycsoportban. Sok cikk és tanulmány nem más, mint ismeretterjesztő céllal készült adaptáció, számos összefoglalás csupán az ún. nyomom követő kutatás produktuma, de kétségtelen, hogy a művek jelentékeny része az alap kutatás igényével végzett tudományos feltáró munka eredménye.

A magyar történetírás majdani historiográfusa bizonyára részletes magyarázatot nyújt majd arra, hogy a történetírásnak ez az ága, amely korábban alig hozott termést, hogyan terebélyesedett ki ennyire. Itt most az alapos elemzés igénye nélkül csak néhány összetevőre utalhatunk. Az első helyre a személyi feltételek kívánkoznak. Nem a történetírói kvalitás értelmében, hanem az utakról, amelyek a történészeket az egyetemes történet műveléséhez vezették. Két szélsőséges példát először, az egyiket az organikus, a másikat az anorganikus fejlődésre. A magyarországi turkológia magas színvonalra (elég csak Káldy Nagy Gyula és Hazai György munkásságára utalni) abból következik, hogy ez a terület nálunk mindig is európai szinten állt, és Fekete Lajos, valamint Németh Gyula iskola-teremtő munkássága biztosította a tradíciók direkt továbbélését. A mindig is egyetemes történeti jellegű magyarországi mediavisztikában ott van a direkt hazai hatás (Mályusz Elemér munkássága), de a más tudományágak által közvetített termékeny gondolatok is sokszor a történetírásban gyökeresnek. A középkori európai regionális fejlődés eltérő útjai, amelyet Szűcs Jenő Bibó István nyomán szépen bemutatott, az utóbbi egyik mesterénél, Hajnal Istvánnál is megtalálhatók. Ő volt az, aki először mutatott rá, hogy a káprázatos nyugati újkori fejlődés a középkori társadalomfejlődésből következett.⁶ Az anorganikus, a hazai előzmények nélküli egyetemes történeti kutatások létrejöttét az amerikanisztika (egészen pontosan a Latin-Amerika kutatás) példázza. Wittman Tibor, aki ezen a területen iskolát teremtett, mint érett történész előbb Németalfölddel, majd Spanyolországgal foglalkozott, és végül eljutott a dél-amerikai spanyol gyarmatokhoz. Az ő esete mutatja, hogy ha valaminek nincs is hazai előzménye, az alapozás nem csupán szellemi import révén lehetséges. A szélsőséges példáktól, a tudományfejlődés szerves és rendhagyó esetétől eltekintve is látni lehet, hogy a hazai történetírásból még számos út vezetett az egyetemes történethez. A középkor végi magyar agrárfejlődés megértéséhez Pach Zsigmond Pál a kelet- és nyugat-európai agrárfejlődés sajátosságait is tisztázta. Ugyancsak a magyar történet jobb megértésének kívánalma vezetett el a Habsburg-monarchia egészének beható tanulmányozásáig, hogy ez utóbbi aztán önálló kutatási területként is szerepeljen. Ember Győző, Sashegyi Oszkár, Galántai József, Andics Erzsébet és különösképp Hanák Péter munkássága lehet ennek az útnak szemléletes példája. Az előbb Kelet-Európára, majd egész

⁶ *Lakatos László: Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme. Hajnal István 1933–34-es tanulmányai. Medvetánc 2. évf. 1982. 2–3. sz. 307.*

Európára irányuló gazdaságtörténeti kutatásokban is ott volt a magyar történeti indíttatás, hogy aztán ez a terület Berend T. Iván, Ránki György, Katus László és mások munkássága nyomán a hazai egyetemes történet egyik erős ágává növekedjék. A szomszéd országok és tágabb értelemben Kelet-Európa történetének kutatásához Kovács Endre, Niederhauser Emil és Arató Endre az adott nyelvi felkészültséget kamatoztatta, Perényi József pedig az adott alkalommal élve képezte ki magát az orosz történelem specialistájává. A nemzetközi munkásmozgalom története kutatóinak, Jemnitz Jánosnak és Vadász Sándornak az önművelés volt a felkészülés eszköze, a hazai egyetemes történeti historiográfia pedig úgy jött létre, hogy a pálya derekán járó történészek, Elekes Lajos, Mérei Gyula és Zsigmond László szükségesnek vélték a történetírás elméleti kérdéseinek tisztázását. Akik a példa gyanánt, korántsem a teljesség igényével említett utakon továbbléptek és tovább akarnak lépni, a hazai egyetemes történeti iskolákban szerezhettek és szerezhetnek képesítést.

Az egyetemes történeti tárgyú munkák szaporodásához az is hozzájárult, hogy akik akartak, tudtak is egyetemes történettel foglalkozni. Részint azért, mert a státushelyek bővülése révén a történészek egyre nagyobb száma választhatta hivatásának a világtörténet művelését, részint azért, mert a szaporodó ösztöndíjakkal és kiutazási lehetőségekkel élve a külföldi levéltárakban és könyvtárakban rendszeres kutatómunkát végezhettek. A technikai fejlődés mikrofilm formában a Bécsi-kapu térre hozott számos értékes külföldi levéltári állagot, főként a bécsi levéltárakból, és a könyv- és folyóiratellátás is jobb volt (az utóbbi egy-két év nehézségeit nem számítva), mint a korábbi időszakban bármikor. Ösztönzőleg és termékenyítőleg hatott, hogy a magyar történészek szakmai kapcsolatokat építhettek ki a különböző európai és nemcsak európai országok történészeivel, és a konferencia-részvételekkel, publikációkkal bekapcsolódhattak a történetírás nemzetközi szellemiségébe. Mindez azért történhetett így, mert a magyar történetírás szellemisége is alaposan megváltozott: az elzárkózás helyett a nyitottság, a hungarocentrizmus helyett a magyar történelem európai értelmezése, és egyáltalán az európaiság vált reá jellemzővé, egyszóval a marxizmus korszerű értelmezése tört utat magának.

Általános tudománytörténeti tapasztalat, hogy ha valamely tudományág művelése intenzívé válik, ott előbb-utóbb az elméleti és módszertani tisztázás igénye is jelentkezik. A hazai egyetemes történet is a művek szaporodásával párhuzamosan, kiszabadult a „lehetséges – nem lehetséges” kérdésfeltevés béklyójából, és szükségét érezte annak, hogy tevékenysége célját és irányát körvonalazza. Ennek az elméleti és módszertani tisztázásnak két sajátossága észlelhető. Az egyik az, hogy ez a tevékenység szorosan összekapcsolódott a magyar történelem kutatásával kapcsolatos problémák taglalásával. Nemcsak azért, mert a történelemnek általánosságban is van valamiféle egysége, hanem főként azért, mert a hazai egyetemes történet jelentős részben a magyar történelem jobb megértésének kívánalmából keletkezett. A másik sajátosság: az elméleti és módszertani munkálatok a tipikusan egyetemes történeti területekre, a gazdaságtörténetre, a diplomáciatörténetre, a művelődéstörténetre és egyebekre irányultak, és sokkal kisebb mértékben az egyes országok történetével kapcsolatos kérdésekre. Ez utóbbi jelenségnek feltehetően az a magyarázata, hogy a külföldi országok történetének (illetve története egyes részeinek) hazai specialistái nem érzik magukat hivatottnak arra, hogy általános érvényű elveket megfogalmazzanak. Szekfű Gyula példáját variálva, mondjuk arra, hogy megmondják: hogyan kell a francia forradalom történetét megírni. Munkásságuk ettől még egyetemes történet marad, és aligha tartható az az igen elterjedt felfogás, amely szerint az ilyen specialisták tevékenysége nem más, mint külföldön művelt nemzeti történet. A külföldi specialista munkássága azért egyetemes történeti, mert bármilyen jelenséget vizsgál, azt nem csupán az illető ország történetének keretében szemléli, hanem tágabb összefüggések közé is helyezi, rendszerez, tipizál és összehasonlít. Noha bizonyos tekintetben mindig hátrányban van a hazai történészekkel szemben, sajátos közelítése folytán tevékenysége mégis létjogosult.

Az egyetemes történet tárgykörébe vágó (illetve az azzal is kapcsolódó) elméleti-módszertani megnyilatkozások részint az elért kutatási eredményeket általánosították és változtak fel további kutatási koncepciókat, részint a kevésbé művelt, de szükséges területek számára fogalmaztak meg elméletileg megalapozott kívánalmakat. A gazdaságtörténet művelőinek kétségkívül a jelentős hazai eredmények adtak önbizalmat ahhoz, hogy az egyetemes gazdaságtörténet felfogásáról és módszeréről véleményt nyilvánítsanak. Berend T. Iván és Ránki György először a korábbi felfogás egyoldalúságára és tarthatatlanságára mutatott rá, arra, hogy az *Allgemeine Wirtschafts-geschichte* az egyetemes gazdaságtörténetet a vezető tőkés országok gazdasági fejlődésének bemutatására korlátozta.

Ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy a valóban egyetemes gazdaságtörténet, miközben megragadja a fejlődés klasszikus útját, egyidejűleg kimutatja az eltérő típusokat, és feltárja a különböző fejlődési típusok összefüggéseit és egymásrahatásait. Jóllehet a bemutatásnak ezt a módszerét a gazdaságtörténeti irodalom még nem termelte ki, ez az a módszer, aminek elérésére törekedni kell, és ehhez véleményük szerint a regionális összehasonlítás nyújtja a megoldást.⁷ A fogalmi tisztázás igénye a diplomáciatörténet művelői körében is felmerült, miután a széles körű kutatási tevékenység közben e terület kutatói is szembekerültek a kérdéssel: mi is tulajdonképpen a diplomáciatörténet. Az egyetemes történetnek ez a nagy múltat maga mögött tudó ága többféle választ kínált: a klasszikus felfogást, amely a külpolitika primátusát vallotta és ennek megfelelően a diplomáciai események szimpla bemutatását részesítette előnyben, a sok tekintetben rokonszenvesnek tűnő belpolitikai meghatározottságot, amely a clausewitzi tételt variálva a külpolitikát a belpolitika folytatásának nyilvánította, és újabban a „forces profondes” és az „homme d'état” kombinációján alapuló soktényezős értelmezést. A diplomáciatörténet modern értelmezése rámutat, hogy a diplomácia fogalmát mindegyik közelítés érinti, ugyanakkor kimutatja az egytényezős magyarázatok elméleti terméketlenségét, úgyszintén a soktényezős értelmezésnek az értékmérés és a történetiség hiányában jelentkező egyoldalúságát. A diplomáciai mozgást úgy fogja fel, mint az objektív és szubjektív tényezők összelméletének eredményét, és feladatát abban látja, hogy a cselekvés valamennyi, közvetlen és áttételes meghatározóját felfedje, és azokat a rekonstruált elméleti építményben a megfelelő helyre állítsa.⁸ Kelet-Európa történetének kutatói hasonlóképp több alkalommal szembekerültek tevékenységük elméleti és módszertani problémáival. Perényi József arra tett kísérletet, hogy meghatározza Kelet-Európa helyét a világtörténeti szintézisben. Hangsúlyozta, hogy a szintézis nem állhat egyes államok vagy népek történetének mozaikszerű bemutatásából, hanem a fejlődés törvényszerűségeinek bemutatására kell törekednie, ez utóbbiak azonban csak az összehasonlító vizsgálat segítségével mutathatók ki. Az összehasonlítás kerete szintén a politikai határoktól független történeti táj lehet. Saját korábbi véleményét is korrigálva ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Kelet-Európát nem lehet egységes történeti tájként felfogni, és négy történeti alrégió beiktatását indítványozta.⁹ Az újonnan alakult Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ programját vázolja Gyimesi Sándor is arra mutatott rá, hogy egyes történeti folyamatok nem zárulnak ország- és nemzethatárok közé, és a rendszerszerű szemlélet a világot úgy értelmezi, mint a régiók, alrégiók és kisebb egységek hierarchikus kapcsolódását. Új elem a Kutatási Központ programjában, hogy Kelet-Európa történetét komplex módon, a gazdaság, a társadalom, az ideológia és a kultúra egymásrahatásának összefüggésében szándékozik vizsgálni.¹⁰

Bizonyára elfogultság lenne a hazai egyetemes történet számára kisajátítani azokat a könyveket és tanulmányokat, amelyek általánosságban foglalkoztak a történetírás elméleti és módszertani kérdéseivel. E művek szerzőinek mondanivalója azonban nem kizárólag a magyar történet kutatására érvényes, és mivel mozgásteret és példatárunk inkább egyetemes, mint nemzeti, a hazai egyetemes történeti érdeklődés bővülését is illusztrálja. Az ilyen típusú munkálatokat korábban erős historiográfiai attitűd jellemezte: Lederer Emma a tradíció és a kontinuitás kérdését vizsgálta a mai nyugatnémet történetírásban. Mérei Gyula több tanulmányt szentelt a nemzetek fölötti állam historiográfiai problematikájának, Elekes Lajos pedig a főbb történetírói irányzatokat áttekintve, könyvet írt a történelem mai polgári felfogásáról. Újabban a historiográfiai-polemikus közelítést megőrizve-meghaladva számos munkának már maga a teória és a metodológia a tárgya: az ismeretelméleti kategóriák értelmezése és alkalmazása. Glatz Ferenc egy külföldi szerzők tanulmányait tartalmazó kötet-

⁷ Berend T. Iván–Ránki György: Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához. Századok 1971/1. 10.

⁸ Diószegi István: A diplomáciatörténet útjai és zsákutcái. In: Diószegi István: A magyar külpolitika útjai. Bp. 1984. 405–412.

⁹ J. Perényi: L' Est Européen dans une synthèse d'histoire universelle. In: Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. II. Bp. 1965. 404.

¹⁰ Gyimesi Sándor: A Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ feladatairól. Magyar Tudomány 1982/4. 252.

hez írt bevezetésében a történeti megismerés újáról fogalmazott meg figyelemre méltó gondolatokat.¹¹ Rámutatott, hogy ez a megismerés csak akkor lehet teljes, ha a forrásfeltárásban és forrás-elemzésben mutatkozó empirikus fázist a második szakasz, a logikai megismerés is követi. Ez utóbbi mozzanatait is felvázolta, és hangsúlyozva a tipizálás, a hipotézis és az axiológia-kritériumok fontosságát. A történeti megismerés folyamatának feltárásához mind a saját kutatói gyakorlat elméleti általánosítását, mind a történetírói tevékenység általános tapasztalatainak összegezését, a historiográfia ilyen indíttatású művelését szükségesnek és célravezetőnek nyilvánította. Mérei Gyula a történetírás strukturalista irányzatának bemutatása és kritikája után a marxizmus struktúra-fogalmának és strukturális elemző módszerének bemutatására tett kísérletet.¹² Elismerve a strukturalizmus szinkronia kategóriájának, a jelenségek egymásmellettségének célszerűségét, rámutatott, hogy az állapotvizsgálatok csak akkor lehetnek eredményesek, ha azok diakroniával, az időbeliség kategóriájának alkalmazásával kapcsolódnak egybe. Hangsúlyozta, hogy strukturális analízis az emberi tevékenység minden területén végezhető, és nem korlátozható a strukturalista irányzat által előtérbe állított néhány területre. Kosáry Domokos a történeti modellalkotás problematikájának szentelt elemző tanulmányt.¹³ A kérdést a filozófia oldaláról közelítette meg, és megállapította, hogy ez utóbbi az általános és az egyedi közé beiktatja a különöst mint kategóriát. A modellt olyan, az elméletet az empiriával összekapcsoló módszertani segédeszköznek fogta fel, amelynek használata a történettudományban is célravezető. A történetírói tapasztalat elemzéséből azt a következtetést vonta le, hogy a modell olyan gondolatilag kialakított elméleti rendszer, amely a múlt objektív valóságának kisebb vagy nagyobb részeit a maguk összefüggéseiben, egyszerűsítve, vizsgálati célra reprodukálja. A modell rendező elv, amelynek alkalmazásával a részjelenségeket helyére lehet illeszteni, de egyúttal az új ismeretek szerzésének eszköze. Részint azzal, hogy rendszerével a korábbi feltevések kérdéses voltára figyelmeztet, részint azzal, hogy a hiányzó adatokra következtetni enged. Ennek érzékeltetésére Kosáry szép hasonlatot él: az eljárás annak a művészettörténésznek a módszerével rokon, aki a faragott gótikus ablakívet a töredékek hajlásából rekonstruálja.

A modellalkotás problémáinak elemzése során Kosáry megjegyezte, hogy a modellalkotás útja az összehasonlító módszeren át vezet, és arra is rámutatott, hogy a modellalkotás csak az összehasonlító eljárás segítségével lehet megalapozott. A komparatiztika szükségessége az utóbbi időszakban más megnyilatkozásokban is felmerült, és más összefüggésben utaltunk rá, hogy a hazai egyetemes gazdaságtörténet és a szintetizáló Kelet-Európa-kutatás ezt az utat tartja a leginkább célravezetőnek. Ránki György külön tanulmányt szentelt az összehasonlító történetírás problémáinak.¹⁴ Elméletileg tisztázta az összehasonlíthatóság fogalmát, jelezte a komparatiztika lehetséges formáit, és hangsúlyozta, hogy az összehasonlító módszer a történeti fejlődés lényeges, általánosítható jelenségeit kívánja megragadni. A komparatiztika történeti útját felvázolva arra is rámutatott, hogy ennek a módszernek újabb felvirágzása a többi társadalomtudományok a történetírásra gyakorolt hatásának tudható be. A tudományok kölcsönösségének szükségességéről Kosáry is beszélt, mert, véleménye szerint, ha a specializált tudás túlságosan is csak a maga szűk körére korlátozódik, és nem kap más, közeli vagy akár távolabbi ismeretágaktól bizonyos lényeges közléseket, akkor ez végül magát a tudomány fejlődését lassíthatja meg. A Magyar Tudományos Akadémia három társadalomtudományi osztálya 1980-ban pedig éppenséggel az interdiszciplinaritás jegyében ülésezett. Pach Zsigmond Pál megnyitó előadásában hangsúlyozta, hogy az egyes szakágazatoknak nemcsak befelé kell elmélyülniök, de kifelé is, egymás iránt mindinkább nyitottnak kell lenniök.¹⁵

¹¹ *Glatz Ferenc*: Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről. In: *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Bp. 1977. 8–52.

¹² *Mérei Gyula*: *Strukturalizmus, strukturalista elemzés, marxizmus. Párttörténeti Közlemények* 1970/3. 3–57.

¹³ *Kosáry Domokos*: *Modellalkotás és történettudomány. Történelmi Szemle* 1978/1. 117–157.

¹⁴ *Ránki György*: *Az összehasonlító történetírás problémái*. In: *Ránki György: Mozgásterek, kényszerpályák*. Bp. 1983. 173–202.

¹⁵ *Pach Zsigmond Pál*: *Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok*. In: *Az 1970-es évtized a magyar történelemben*. Bp. 1980. 11.

Könnyű belátni, hogy a korszerű módszertani elvek alkalmazásának a világtörténet az igazi terepe. Az összehasonlító módszer alkalmazásával és a rokontudományok eredményeinek felhasználásával a hazai történet, illetve annak egy-egy szakaszáról is lehet szintézist készíteni, és újabban készültek is ilyenek, de az országhatárokon túllépő kutatás sokkal gazdagabb anyaggal dolgozhat, a jelenségek és történeti folyamatok összehasonlíthatatlanul gazdagabb tárházából meríthet. Mégis azt kell mondanunk, hogy a hazai egyetemes történet szempontjából ez a fajta kérdésfeltevés, vagy ha úgy tetszik: igénymegfogalmazás még nem egészen időszzerű. A tudományfejlődésnek van valamilyen szabályszerű menete: a tudományágak elkülönülését az egyes tudományágakon belüli specializáció követi, a tudományágon belüli integrálás igénye csak az elmélyült rész kutatások után merül fel, a tudományközi együttműködés szükségessége pedig csak ezzel együtt, de még inkább ezt követően. A történetírásról koránt sincs egyetértés abban, hogy ez az út egyben a fejlődés útja, és hogy az integrálás a kutatás magasabb szintje lenne, mint a részkérdések felderítése. Legfeljebb abban mutatkozik konszenzus, hogy ilyenfajta összegezés is szükséges. Anélkül, hogy e vitában állást foglalnánk, úgy gondoljuk, hogy a hazai egyetemes történet általánosságban nem tart még az összegezés stádiumában. A hazai történetírásnak ez a fiatal ága, amelynek születési és növekedési nehézségeiről korábban részletesen beszéltünk, Pach Zsigmond Pál megfogalmazásával élve ma még azt tartja elsődleges feladatának, hogy „befelé elmélyüljön”, hogy a forrásokkal és a külföldi történetírással ismerkedjék, és hogy egyes részterületeken érjen el időtálló eredményeket. Hogy ez mennyire így van, azt a már említett válogatott egyetemes történeti bibliográfiák igazolják. A hazai egyetemes történeti publikációk túlnyomó többsége a tudományágon belüli specializáció terméke.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az utóbbi két évtized hazai világtörténetében ne jelentek volna kísérletek a tudományágon belüli összegezésre. Szintézisről beszélve most nem a tipikusan egyetemes történeti témákra gondolunk, mint például a gazdaságtörténet és diplomáciatörténet, és nem is az egyes országok komplett történetére, amelyek azon túl, hogy nagyjából kész eredményeket adaptáltak, többnyire csak politikatörténetet nyújtottak, hanem arra a műfajra, amit a metodológia művelődéstörténetnek nevez, és amely egyszerre nyújtja a gazdaság, a társadalom, a politika és a kultúra összegezését. Wittman Tibor Németalföldről írt ilyent,¹⁶ Makkai László és Hankiss Elemér az újkor küszöbén álló Angliáról,¹⁷ Arató Endre a 19. század első felének Kelet-Európájáról,¹⁸ Berend T. Iván pedig a közép-kelet-európai térség két világháború közötti korszakáról.¹⁹ A szintézis másik válfaja Szűcs Jenő áttekintése,²⁰ amelyben az európai történeti régiók eltéréseit elemezte, és jölehet márcsak vázlatossága miatt is kevesebbet nyújtott, mint a horizontálisan tágabb művelődéstörténet, de időbeni és térbeni dimenziói folytán egyben többet is. Ezeknek a szintéziseknek sok módszertani tanulsága van, és a rész kutatás is sokat profitálhat belőlük, a műfaj természetéből adódóan azonban e művek szerzőinek inkább kell a szakmán belüliek és kívülieknek ellenvetéseivel számolniuk, mint a részproblémák kutatóinak. Mátrai László a művelődéstörténet problémáiról beszélve Wittman Tibor könyvében a kultúrhistoriai állagot találta szegényesnek, a Makkai–Hankiss szerzőpáros művében pedig a gazdaság- és köztörténeti alaprajzot.²¹ Mindezt azért, mert véleménye szerint a kötet szerzőinek hiányzott (hozzátette: ahogy valamennyiünknek hiányzik) az a módszeresen végiggondolt kategóriarendszer, amely az alap és felépítmény teljes egészét összefogja. Arató Endre könyvével kapcsolatosan a kritika a gazdaság, a politika és kultúra formális egymás mellé állítását kifogásolta és a kölcsönhatás bemutatását hiányolta, Berend T. Iván könyvében pedig az irodalom és a művészetek prezentálási módjával kapcsolatosan merültek fel fenntartások. És ha már a tudományágon belüli összegezés fogadtatásáról beszéltünk, említsük meg, hogy az egyes történeti korszakokra kidolgozott elméleti sémák visszhangja a legke-

¹⁶ Wittman Tibor: Németalföld aranykora. Bp. 1965.

¹⁷ Hankiss Elemér–Makkai László: Anglia az újkor küszöbén. Bp. 1965.

¹⁸ Arató Endre: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Bp. 1971.

¹⁹ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. Bp. 1982.

²⁰ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983.

²¹ Mátrai László: A művelődéstörténet néhány módszertani problémája. Századok 1967/6. 1240.

vésbé kedvező. A történészek általában elnézik, hogy kollégáik közül valaki elméleti exkurzusokba bocsátkozik, de nem részesítik különösebb figyelemben. De ha mindez a konkrét történeti kutatás felségterületén történik, rögtön működésbe lépnek a többnyire elutasító szakmai reflexek. Makkai László szellemes tanulmányban felvázolta a feudalizmus tiszta modelljét, és a kapitalista irányú továbblépés lehetőségét az antik és a barbár elemek keveredési arányával hozta összefüggésbe.²² Hogy mi is tulajdonképpen a modell, abban a teoretikusok sem értenek egyet. Kosáry egy amerikai szerzőről találó megjegyzését idézi, aki szerint arra a kérdésre, hogy mit értünk pontosan modellen, tíz modellalkotó legalább ötféle választ fog adni. A Makkai tanulmányát megvitató tíz medievista, amennyiben egyáltalán elismerte a modellalkotás szükségességét, a feudalizmus modelljét tízféléképpen értelmezte.²³

Az interdiszciplinaritás problémakörére áttérve két megjegyzést látszik szükségesnek előrebocsátani. Az első az interdiszciplinaritás fogalmával kapcsolatos. Az interdiszciplinaritás tudományköziséget jelent, annyit, hogy az egyes szaktudományok saját önkifejezésük erősítése érdekében esetenként igénybe veszik egymás módszereit és felhasználják egymás eredményeit. A történettudomány szempontjából a német historizmus meghaladását, amely saját maga és a többi társadalomtudomány közé áthághatatlan válaszfalat emelt és még a történeti szintézis szükségességét is tagadta, úgyszintén egyes modernista, főként francia irányzatoktól való elhatárolódást, amelyek a szaktudományok közötti határ vonalakat is fel akarják számolni, és a történettudományt a „kapcsolt tudományok csoportjával” akarják helyettesíteni. A második megjegyzés a történettudomány módszerével kapcsolatos. Úgy látjuk, hogy a tudomány módszere főként az empirikus megismerés stádiumában egyedi, amennyiben a forrásfeltárás és forráskritika révén maga állítja elő tárgya tanulmányozhatóságának feltételeit. Az elméleti megismerés módszerei már sokkal kevésbé egyediek, és erős rokonságot mutatnak más társadalomtudományok módszerével. Ezt akár a historiográfia is igazolja. Ránki György említi például, hogy az összehasonlítást és a tipizálást (amit sokan a szociológia nagy felfedezésének tulajdonítanak), már a felvilágosodás korának történetírása ismerte.²⁴ Még inkább így van ez a modern történetírói gyakorlatban, ahol az elméleti kategóriák a társadalomtudományok közös tárházából származnak. Túlságosan sarkított, de sok tekintetben helytálló Szűcs Jenő megfogalmazása: a történelem a múlt szociológiája.²⁵

A hazai egyetemes történeti kutatói gyakorlatban az interdiszciplinaritás meglehetősen szórványos jelenség. Egy olyan diszciplínától, amely a tudományágon belüli összegezésben is csak az első lépéseket tette meg, aligha lehet várni, hogy tömegesen átlépje a tudományokat elválasztó határ vonalakat. Nem valószínű például, hogy a magyar történészek közül valaki, a Duby–Mandrou szerzőpár könyvének mintájára, megírja az európai civilizáció történetét. Márcsak azért sem, mert ehhez az előmunkálatok nemcsak idehaza, külföldön is hiányoznak. Az olyan könyvek, mint amilyent Simonyi Károly a fizika kultúrtörténetéről írt,²⁶ a nemzetközi irodalomban is ritkaságszámba mennek. Olyan ismeretanyagot feltételez egyébként is az előbb említett vállalkozás, amelynek az erősen a részkérdésekre specializált hazai egyetemes történet nincs birtokában. Ami pedig a metodológiát illeti: az elméleti megismerésben oly közeli a rokonság, hogy a módszereket a történetírás nemcsak kölcsön vehette, hanem kölcsön is adhatta.

Tudományközi kapcsolat, ahol mutatkozik, ott elsősorban a rokontudományok bizonyos eredményeinek felhasználását jelenti. Vagyis azt, hogy az egyetemes történet egyes területei a rokontudományok ismeretanyagát, és ritkábban annak szempontjait beépítik saját tárgyak előadásába. Ez műfaji tekintetben főként a szintézisre és az összefoglaló jellegű munkákra vonatkozik, de előfordul, hogy a részkutatások is élnek ezzel a lehetőséggel. A néprajz, elsősorban a tárgyi néprajz

²² Makkai László: Feudalizmus és eredeti jellegzetességek. *Történelmi Szemle* 1976/1–2. 257–277.

²³ A feudalizmusról és az eredeti jellegzetességekről. *Történelmi Szemle* vita-ankétja. Összeállította Klaniczay Gábor. *Történelmi Szemle* 1978/1. 202–212.

²⁴ Ránki i. m. 175.

²⁵ Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. 2. kiad. Bp. 1984. 164.

²⁶ Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete*. 2. bővített kiadás. Bp. 1981.

eredményeit a mezőgazdaság története hasznosította. A tárgyi néprajz részletes leírást nyújtott a mezőgazdasági munkaeszközök, például a gabona betakarításánál használt eszközök fejlődéséről. Azt is megállapította, hogy a kasza elterjedése a 19. században a termelékenység jelentékeny növekedését eredményezte. E nélkül a szempont nélkül aligha lehet megérteni, hogy az európai gabona-termelés hogyan szökhetett magasra még a mezőgazdaság gépesítése előtti időszakban, és hogyan tudta kielégíteni a 19. század első felének a háborúktól és az erőteljes urbanizációból adódó konjunktúráját. Úgy látjuk azonban, hogy az egyetemes mezőgazdaság történetének magyar összefoglalása a tárgyi néprajz eredményeiből többet is meríthetett volna.²⁷ A jog és a jogtörténet olyan tudományág, amely elemzéseivel és eredményeivel kétségkívül jelentősen beépül a magyar egyetemes történeti kutatásokba és feldolgozásokba. A hazai egyetemes történet erősen politikai történet beállítottságú, és jellegéből adódóan erősen érintkezik azzal a tudományággal, amely állam- és jogtörténetnek nevezi magát. Vannak azonban területek, ahol a jog és a jogtörténet eredményeinek felhasználása egyszerűen nélkülözhetetlen. Gergely Jenő a pápaság történetét feldolgozva az intézmény és az egyes személyek működésének bemutatását tartotta feladatának.²⁸ A történeti előadásban azonban nem nélkülözhetette a kánonjogot és a kánonjog történetének kutatási eredményeit, amely aprólékosan feltárta a pápai joghatóság alakulásának mozzanatait. Komjáthy Miklós egy forráskiadvány bevezetése gyanánt megírta az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsa keletkezésének és működésének történetét.²⁹ Megállapításait a jegyzőkönyvek és egyéb források elemzéséből szűrte le. Tudományos teljesítményét tekintve példamutató tanulmányát azonban csak úgy készíthette el, hogy a magyar és az osztrák közjog kutatása terén elért régebbi és újabb eredményeket figyelembe vette. Ormos Mária „Pádovától Trianonig” c. könyvében külön részt szentelt az 1919-es párizsi békekonferencia eljárási kérdéseinek bemutatására. Mindezt elsősorban azzal a céllal, hogy érzékeltesse: a résztvevő nagyhatalmak hogyan igyekeztek a nemzetközi jogi kategóriákat saját politikai érdekeiknek megfelelően értelmezni, és törekvéseiket a tételes nemzetközi jogi formulákkal alátámasztani.³⁰ Politikai természetű elemzéseikhez azonban a szerzőnek, miként más diplomáciatörténeti munkák szerzőinek is, szüksége volt arra a tételes ismeretanyagra, amelyet a nemzetközi jog alakulásával foglalkozó könyvek tartalmaznak. Az irodalomtörténet ismeretanyaga is beépült számos egyetemes történeti munkába. A fentebb említett művelődéstörténeti összefoglalások sok vonatkozásban hasznosították az irodalomtörténet által feltárt anyagot, és azt lehet mondani, hogy a kelet-európai nemzeti fejlődésben oly jelentékeny szerepet játszó irodalmi mozgalmak bemutatása az irodalomtörténeti alapozás nélkül korántsem lehetett volna teljes. Ezzel kapcsolatban különösen Arató Endre és Niederhauser Emil³¹ könyveinek ilyen vonatkozására lehet utalni, de Berend T. Iván említett könyve is szép példája az egyetemes történetész irodalmi és művészeti irányú tájékozódásának. Nem kell hangsúlyozni, de azért említést érdemel, hogy a rokontudományok ismeretanyagának felhasználási szempontjai mások a történeti szintézisben, mint eredeti helyükön. Hanák Péter mutatott rá egy tanulmányában, hogy az eltérések a tudományok specifikus módszertanával, a társadalmi jelenségek egy csoportjának szükségképpen eltérő megközelítésével függenek össze.³² Az irodalomtörténet és a történelem eltérő közelítési módját vetette egybe, de történetész szemmel egyúttal kifogásolta az irodalomtörténet túlzott művészet- és esztétika centrikusságát. Lehet, hogy ez a kritikai észrevétel jogosult, de végtére is nem lehet várnai a rokontudományoktól, hogy magukévá tegyék a történetírás szempontjait. Mint ahogy a történettudománytól sem, hogy a más tudományterületről kölcsönzött materiát ne saját összefüggésrendszerébe építse.

²⁷ A mezőgazdaság története. Szerkesztette *Gunst Péter és Lökös László*. Bp. 1982.

²⁸ *Gergely Jenő*: A pápaság története. Bp. 1982. 438.

²⁹ *M. Komjáthy*: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In: Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1914–1918. Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Bp. 1966. 1–137.

³⁰ *Ormos Mária*: Padovától Trianonig. 1918–1920. Bp. 1983. 135–155.

³¹ *Niederhauser Emil–Ludmilla Sargina*: Az orosz kultúra a XIX. században. Bp. 1970.

³² *Hanák Péter*: Módszer és koncepció megújulása a Történettudományi Intézet munkásságában. Magyar Tudomány 1984/4. 264.

A hazai egyetemes történet és a rokontudományok kapcsolatát fentebb néhány példával érzékeltettük. A példák csak a szemléltetés célját szolgálták, és korántsem tartanak igényt a teljességre. Nyilván még jó néhány olyan könyvet és tanulmányt lehetne felsorolni, amely az említett és nem említett rokontudományok eredményeit hasznosította. A példák bármiféle szaporítása alapján sem lehet módosítani azonban azt a megállapítást, hogy a hazai egyetemes történet alapján véve intern jellegű, és a tudományközi határvonalakat csak esetenként lépi át. Ezen a tényen a hazai és külföldi szakemberek részvételével rendezett, egyébként rendkívül hasznos interdiszciplináris jellegű tudományos tanácskozások sem változtatnak, hiszen ezek sem a közös kutatás eredményeit ismeretik, hanem nagyjából az információcserét szolgálják. A tudományközi határvonalak átlépése sem teljesen új keletű, és nagyjából az ismeretanyag átvételére korlátozódik.

A társadalomtudományok közül a közgazdaság volt az, amely nem csupán ismereteket, hanem módszert is kölcsönzött a történetírásnak, mégpedig a dolog természetéből adódóan elsősorban a gazdaságtörténetnek. Ránki György a közgazdaság és a történelem kapcsolatait tárgyaló könyvében³ leírja, hogy a gazdaságtörténet a német historizmus szülötte volt, és létrejöttékor érdeklődése nem a tényleges gazdasági folyamatokra irányult, hanem az államnak, a jogi és politikai intézményeknek a gazdaságban betöltött szerepére. Ez az irányvétel a történetírás belüli okok mellett a korabeli közgazdaságtan elméleti termékletlenségével is összefüggésben állt. Jóllehet ez az intézménycentrikus gazdaságtörténet a maga korában bizonyos eredményeket fel tudott mutatni, de rögtön idősezerülenné vált, míhelyt a közgazdaságtudomány belső megújulása végbement és a nemzetgazdaságtan történeti iskolája helyébe a modern közgazdasági teóriákat megfogalmazó irányzatok léptek. Ez a modern közgazdaságtan kidolgozta a növekedés elméletét, megvilágította a nemzeti jövedelem növekedése és a beruházások alakulása közötti összefüggést, feltárta a gazdasági növekedés különböző szakaszait, megkülönböztette a növekedésben oly nagy szerepet játszó három szektort, bevonta összefüggésrendszerébe a népesség növekedését, valamint a nemzetközi tőke- és árumozgást. A gazdaságtörténet, ha nem akart tisztán tényfeltáró szerepkörben maradni, ezeket a szempontokat nem hagyhatta figyelmen kívül. A tudományág megújulása belülről is megindult, amelyben különösen a francia Annales-iskola kezdeményezése játszott jelentékeny szerepet. Mindezen körülmények hatására a gazdaságtörténet teoretikus jellege századunk közepétől világszerte erőteljesen kidomborodott. A hazai gazdaságtörténet lépést tartott a tudományterület nemzetközi megújulásával. Előbb ugyan főként a magyar gazdaság elemzésében adaptálta a korszerű módszereket, de a tágabb közegben: a Monarchia, Kelet-Európa, valamint az európai centrum és az európai periféria viszonylatába elért jelentős eredményei is nagyrészt annak tudhatók be, hogy tudatosan alkalmazta a modern közgazdaságtan metódusait. Persze a gazdaságtörténetésnek tudnia kell, hogy a burjánzó közgazdasági teóriák és módszerek közül a történetírás számára mi a valódi érték, és mi a múló divatjelenség. Ránki Györgynek bizonyára igaza van abban, hogy a társadalomtudományok közül a közgazdaság nyújtotta a legtöbbet a történettudomány számára, de hozzátehetjük: köztük jó néhány olyan módszert is, amelyről alkalmazás közben derült ki, hogy használhatatlan. A kvantifikáció volt az egyik ilyen módszer, amelynek szélsőséges hívei egyenesen azt vallották, hogy alkalmazása teszi majd a történetírást igazi tudománnyá. Időközben kiderült, hogy ez a metódus nemhogy az egész történelemre nem alkalmazható, de még a gazdaságtörténet sem képes arra, hogy mindenben a matematika nyelvén fejezze ki magát. Granasztói György saját korábbi munkásságát mérlegelve tette fel a kérdést: lehet-e, kell-e új nyelven beszélnie a társadalmi jelenségek kutatójának, és a történetírásban ritkán előforduló önkritikus módon válaszolt rá: a matematikai eljárások használata, tágabb értelemben a matematika nyelvének bevezetése, nem változtatott a történetírás lényegén. Nem helyettesíthetik azt a fajta összegezt, amelyre csak a történész képes, s amelynél majdnem mindig, hogy milyen nyelven történik.³ Ebben az összefüggésben csak egyetérthetünk Hanák Péter észrevételével: a közgazdaságtudománynak sem lenne ártalmára, ha jobban figyelembe venné a történettudomány eredményeit.³

³ Ránki György: *Közgazdaság és történelem. – A gazdaságtörténet választójai.* Bp. 1977.

³ Granasztói György: *A történész és a mérés – egy modell korlátai.* *Történelmi Szemle* 1978/2. 327.

³ Hanák i. m. 263.

Végezetül visszatérve a tanulmány elején említett, többek által feltett kérdésre: lehet-e, kell-e Magyarországon világtörténetet művelni, nekünk is fel kell tennünk a kérdést: mit nyom a hazai egyetemes történet a tudomány mérlegén? Egzakt válasz persze nem adható, ezért a mérce csak az lehet, mint a történetírás egyéb területein: a hazai és a nemzetközi tudományos közvélemény ítélete. Itt is inkább a formai vonatkozások ragadhatók meg. Nos, a hazai ítélet nem kedvezőtlen. Ma már aligha írná le magyar történész Szekfű módjára, hogy az egyetemes történet egyetlen érdeme, hogy még az utódnevelést is elmulasztotta. A kedvező ítélet kifejezésre jut abban, hogy számos munkát tudományos fokozattal honoráltak, hogy elismerő recenziók jelentek meg az egyetemes történet tárgykörében készült könyvekről, és hogy a kutatási eredmények a magyar történelembe is beépültek. Az egyetemes történet teljesítménye iránti itthoni figyelem és érdeklődés azonban még mindig kisebb, mint amilyent megérdemelne. A nemzetközi tudományos közvélemény ítéletében is vannak számunkra kedvező mozzanatok. Az idegen nyelven kiadott könyvek fogadtatása kedvező, és vannak olyan munkák, amelyekről tíz-tizenöt rangos külföldi folyóirat közölt elismerő recenziót. A hivatkozás, pedig ez a tudományos recepció igazi fokmérője, már jóval esetlegesebb, és ha egy egyetemes történeti kézikönyv szerkesztőjének mondjuk egy hasontárgyú osztrák vagy magyar munka felvételéről kell döntenie, nem az utóbbit részesíti előnyben. A külföldi kiadók érdeklődése a magyar munkák iránt csekély (a közös kiadások többnyire magyar kezdeményezésre történnek), és ha egy külföldi történész a magyar történetírásról ír áttekintést, az egyetemes történetet igencsak sommásan intézi el. Így azt kell mondanunk, hogy ha a magyar történetírás lámpája erősebb is annál, hogy csak a nemzeti történetet világítsa meg, és bár a világtörténet összefüggéseinek felismerése elsősorban a kis nemzetek történészeinek kényszere, tudomásul kell vennünk, hogy egyelőre nem helyettesíthetünk más fényforrásokat.